

*Л.Виговський** (м. Хмельницький)

ВПЛИВ ПОСТМОДЕРНІЗМУ НА ХАРАКТЕР ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Проблема функціонування релігійного комплексу в умовах постмодерністського суспільства є досить актуальною як у теоретичному, так і практичному плані. Очевидною постає необхідність його її наукового аналізу, осмислення в контексті кардинальних змін, які відбуваються під впливом такого світогляду в релігійній сфері. Помітний вклад в дослідження означеного питання внесли українські релігієзнавці М.Бабій, В.Бондаренко, М.Закович, А.Колодний, О.Саган, П.Саух, Л.Филипович та ін.

Разом з тим, аналіз наявних робіт із зазначеної теми показує відсутність системності й комплексності в осмисленні функціонування релігії в умовах постмодернізму. Важливою також постає і необхідність уточнення змісту окремих понять, що стосуються даної теми.

Основау постмодерного типу філософствування, як відомо, заклали ще Ф.Ніцше і М.Вебер. До батьків постмодернізму також відносять М.Хайдеггера, Т.Адорно, М.Хоркхаймера, Ж. Дерріду, М.Фуко, Ж.Батая, для творчості яких було характерним заперечення класичних підходів у розумінні світу, суспільства і людини. В 70-90-і роки м.ст. з ініціативи Ж.-Ф. Ліотара відбулася дискусія про сутність постмодернізму, в якій брали участь М.Бланшо, Ф.Джемсон, Ф.Лаку-Лабарт, Д.Кампер Р.Порті та ін. Ідеї постмодерну також розвивають такі філософи як Х.Уайт, Ж.Лакан, П.Козловські, Ж.Делез, Р.Ленр, Н.Браун, Г.Маркузе, Ж.Бодрійар, Ю.Хабермас, Т.Кун, П.Фейєрбенд, Ю.Крістева та ін.

* Виговський Л.А. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Хмельницького інституту регіонального управління та права.

** © Виговський Л.А., 2004

Вони розглядають постмодернізм як особливий умонастрій, який домінує нині у всіх сферах людської життєдіяльності: культурі, філософії, політиці, економіці тощо. Він прагне адекватно зрозуміти нинішню екзистенційну ситуацію, в якій європейська цивілізація опинилася після відомих подій, символами яких виступають Освенцім, Хіросіма, Чорнобиль. За таких кризових умов постмодернізм пропонує неєвропоцентристський погляд на становище нашої цивілізації у породженому нею ж самою світі. Активізує реконструювання європоцентристських тоталітарних соціальних, економічних, політичних, науково-технічних та духовних структур, пошуки нових моделей планетарного співіснування націй, його прийдешніх трансформацій. Автори постмодернізму прагнуть знайти відповіді на філософські проблеми, які стосуються перспектив самозбереження посттоталітарної соціальності, проблеми, яка залишилася в спадщину від доби модерну. Тому “постмодерн починається там, де закінчується ціле, тотальне. А тому всюди, де спостерігаються спроби ретоталізації, постмодерн – в опозиції” [Вельш В. “Постмодерн”. Генеалогія и значение одного спорного понятия // Путь.- 1992.- № 1.- С. 129].

В контексті постмодернізму кожна з сфер життєдіяльності людства, в тому числі і релігійна, розглядається як особливий дискурс, тобто як жива соціокультурна практика, де зустрічаються й взаємодіють як рівноправні представники найрізноманітніших професійних, конфесійних, мовних та інших співтовариств. З його погляду природним станом такого дискурсу виступає не консенсус (згода, одностовство), а дисенсус (агональний стан). Одностовство для постмодернізму означає не що інше як стагнацію, летаргію, припинення будь-якого розвитку. Тому, виходячи з таких методологічних позицій, консенсус не може бути кінцевою метою культури, релігії, політики, економіки, філософії тощо.

В науковій літературі, як правило, сутність культури постмодернізму розкривається шляхом протиставлення її культури модерну, тобто Нового часу. Це пояснюється тим, що сам постмодернізм у свій час виник саме як заперечення багатьох характерних особливостей культури модерну. Правда, розгляд еволюції змісту і форм функціонування релігійного комплексу в цьому плані буде не повним, якщо ми обмежимося аналізом тільки культури Нового часу, оскільки на цей процес суттєво вплинула саме культура Середньовіччя. В такому випадку ми зможемо порівняти світоглядні орієнтації людини постмодернізму і середньовіччя, якому було притаманне глибоке релігійне бачення як світу, так і людини.

Нагадаємо, що в основі культури середньовічної Західної Європи, як відомо, лежав принцип теоцентризму, модифікацією якого були всі феномени цієї культури. Головним принципом і головною цінністю її був Бог. Саме цей принцип визначав космологічні, політичні, естетичні й економічні погляди і, разом з тим, слугував основою для вирішення екзистенційних проблем особистості й суспільства. Положення християнства про те, що творцем світу, його початком є Бог, не тільки створювали певні уявлення про світ, але й чітко розмежовували чуттєво сприйнятий світ і світ трансцендентного, що визначало ступінь свободи людини у світі. Це виражається в тому, що будучи єдиною основою світу, Бог разом з тим є і його єдиним господарем, оскільки “існування будь-якої, навіть найнегіднішої речі підкоряється непереможним законам, будь-яка тварна річ має точку дотику з Божеством, будь-яке явище має розумну причину, будь-яка дія – розумну мету” [Алипий архимандрит, Исаяя архимандрит. Догматическое богословие.- Свято-Троїцкие Сергиевые Лавры, 1995.- С. 167].

Прямою протилежністю теоцентричній культурі середньовіччя виступає культура постмодернізму в теорії її представників Ж.Делеза і Ф.Гаттарі. Вони заперечили попередню філософську і культурологічну традиції, оскільки, з їх точки зору, в основі культури повинен лежати один принцип, а знання мають виростати з єдиного метафізичного принципу за типом декартівського дерева. Символу дерева вони протиставляють різому (кореневище), яка стає символом нового типу культури і, на відміну від класичних уявлень про ієрархію кореня, стовбура та гілок, фіксує зв'язок у вигляді гетерогенності, множинності, рівноправності. “...Різома в постструктуралізмі, - зазначає Е.Орлов, - це хаотичне виникнення множинності, руху, яке не має превалюючого напрямку...” [Орлов Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию.- М., 1994.- С. 184]. Саме поняття “різного” заперечує ідею центру, що прямо суперечить суті релігійного світогляду більшості конфесій, який без нього існувати не може. Тому в центр культури постмодернізму ставиться спільнота, яка звільнена від будь-яких авторитетів та ієрархії цінностей. Людина в цьому випадку стає плюралістичною і, хоч живе у суспільстві, але не визнає жодного авторитету. Це прямо суперечить, скажімо, традиційному християнству, яке освячене авторитетом Творця і на основі цього має чітку ієрархічну систему цінностей.

Постмодернізм заперечує тотожність, яка замінюється різницею і повторенням. “Сучасний світ, - зазначає Ж.Делеза, - це світ симулякрів. Людина в ньому не переживає Бога, тотожності суб'єкта, не переживає тотожності субстанції. Всі тотожності тільки симульовані, виникають як

оптичний “ефект” більш глибокої гри – гри відмінності та повторення. Ми хочемо осмислити відмінність саму по собі і по відношенню відмінного до неоднакового незалежно від форм уявлення, яке зводить їх до однакового...” [Делез Ж. Различие и повторение.- М., 1998.- С. 9]. Важливе методологічне значення поняття симулякра полягає в тому, що воно утверджує примат одиничного по відношенню до загального. Його постмодернізм розглядає як систему, “в якій відмінне співвідноситься з відмінним засобом самого відмінного” [Там само.- С. 334].

Очевидно, що надання такого статусу одиничному, неповторному є відображенням необмеженого індивідуалізму, повного лібералізму і страху перед обмеженням свободи особистості. Представники філософії постмодернізму підкреслюють, що для такої культури є неприйнятними будь-які правила і принципи, які тією чи іншою мірою претендують на всезагальність, незмінність, тотальне панування. Така ідеологія абсолютно не відповідає християнському віровченню, оскільки в його основі якраз і лежать такі принципи. Отже, заперечення загальних принципів та ідеалів культурою постмодернізму свідчить про поглиблення секуляризаційних процесів, які ведуть до відокремлення людей. Це пояснюється тим, що людина, утверджуючи виключно свою індивідуальність, відмінність від інших людей, втрачає можливість ідентифікації з будь-якою соціальною спільністю, а відтак люди стають атомарними й самотніми.

Однією з характерних особливостей постмодернізму, яка зумовлює багато його аспектів, є те, що він знищує межу між об'єктивною і суб'єктивною реальністю. Це перш за все проявляється в утвердженні того, що, як зазначає Д.Белл, “текст не відображає реальність, а створює нову реальність, вірніше навіть багато реальностей, які часто не залежать одне від іншого. Постмодерн – це історія створення й інтерпретації тексту. Звідки ж тут взятися реальності? Реальності просто немає. Якщо бажаєте, є різні віртуальні реальності...” [Белл Д. От священного к светскому // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии.- М., 1996.- С. 223].

В онтології та гносеології постмодернізму принцип невизначеності виступає одним з головних понять, а тому багато в дечому він визначає плюралістичність сприйняття світу. Зокрема, це виявляється в тому, що у світогляді конкретної особистості можуть мирно співіснувати різні картини світу і виявлятися в еkleктичному вигляді. Через те, наприклад, людина, яка вважає себе християнином, водночас може вірити гадалці і розмірковувати про те, яка в нього карма і ким вона була до свого народження.

Перехід суспільства від світогляду модерну до світогляду постмодернізму, відповідно, зумовлює зміну однієї системи цінностей іншою, що зумовлює глобальні зміни в свідомості людей. "... В наш час, - слухно зауважує А.Колодний, - відбувається зміщення інтенцій осмислення релігійних явищ, зміна тематичних і концептуальних орієнтацій релігійних спільнот ... Відходить те бачення релігії, яке сформувалося в епоху модерну [Колодний А. Актуальні проблеми релігієзнавства в Україні //Українське релігієзнавство.- 2004.- № 1(29).- С. 6]. При цьому на перший погляд може здатися, що постмодернізм, на відміну від традиційного світського гуманізму, в деякому відношенні відновлює права релігії, оскільки відмовляється від притаманного старому гуманізму культу науки і раціональності. "...Релігійне відношення до світу, - зауважує у цьому зв'язку А.Лекторський, - в крайньому випадку таке ж допустиме, як і будь-яке інше. Потрібно, однак, мати на увазі, що згідно постмодерністам релігійна (зокрема, християнська) система цінностей також обов'язкова, і така ж випадкова, як і будь-які інші – не краща і не гірша. Постмодернізм – це проголошення нехристиянської культури (інколи її називають пост-християнською)" [Лекторский А.А. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопросы философии.- 2001.- № 4.- С. 8].

Загалом, соціальний постмодернізм в методологічному плані негативно відноситься до релігії як такої. Це пояснюється тим, що більшість конфесій базується на наявності універсальної абсолютної істини, яка дана у Одкровенні. А сам постмодернізм якраз і не визнає об'єктивного існування універсальної істини. Він вважає, що будь-яка особистість в принципі не може знати відповіді на питання, оскільки істина по своїй природі є надзвичайно складною, а тому її неможливо передати в понятійній формі. Саме тому для пояснення тих чи інших аспектів надзвичайно складного світу потрібно щось більше, ніж розум. Правда, це зовсім не означає, що постмодернізм відкидає корисність для розуміння світу раціонального мислення і науки, почуттів, традицій, інтуїції. Але вони, з його погляду, потрібні для пошуку часткових "істин", які хоч і не можуть з'ясувати все в повному обсязі, зате суттєво допомагають в практичному житті людини. Отже, з погляду постмодернізму, те, що є правильним для окремої особистості, зовсім не виключає того, що воно може бути неправильним для іншої. Таким чином, кожний індивід має право на власну істину й правду і жити згідно них. Це, зрозуміло, зовсім не відповідає основним положенням більшості конфесій, які стоять на тому, що саме вони знають абсолютну істину.

Отже, постмодернізм формує картину світу, яка суттєво відрізняється від релігійної. Так, якщо релігія надає надто великого значення абсолютній істині, то постмодернізм вважає факт чи явище істинним навіть тоді, коли про це в когось є така думка. Тому він досить негативно відноситься, наприклад, до біблійних оповідей, які поширюють та чи інша християнська конфесія з метою поширення й утвердження своїх ідей серед населення. В першу чергу це пояснюється тим, що постмодернізм виходить з того, що така інформація може слугувати справі приховання внутрішніх суперечностей й стану нестабільності, які притаманні будь-яким системним структурам, в тому числі й релігійним. "Постмодерна людина, - зазначає католицький теолог Ю.Жицінський, - доти залишатиметься глухою до євангельської вістки, доки вона буде асоціюватися для неї з християнством як суто доктриною, тобто набором умоглядних тверджень і постулатів" [Жицінський Ю. Бог постмодерністів.- Львів, 2004.- С. 31].

Також певним викликом для діяльності конфесій є те, що для людини постмодерністського світогляду характерною є відсутність чіткого розмежування між собою та членами колективу, плюралізм і терпимість у відносинах між собою. Індивіди з такою світоглядною орієнтацією "можуть самі не погоджуватися з тими поглядами або способом життя, але будуть захищати право людей дотримуватися інших поглядів або вести інший спосіб життя" [Роуд Р.П. Християнство и постмодернизм, или какой будет Церковь III тысячелетия // Христианство.- 2002.- № 6.- С. 15]. Через те постмодерністи категорично не сприймають висловлювань, які можуть сприйматися як негативні або як такі, що принижують цінність особистої свободи. Звідси і їх принципова толерантність до інакомислення, підтримка плюралізму думок і дій. Тому для постмодерністів характерною є різноманітність моральних норм і способів життя. Саме звідси постає і прагнення вести власний, незалежний спосіб життя, вільно самовиражатися у відповідності до своїх моральних принципів. Це, зрозуміло, принципово суперечить ієрархічній і субординаційній структури більшості сучасних Церков. Зокрема, православ'я, побоюючись, що активна участь його віруючих у суспільному житті може привести до втрати церквою власної ідентичності, стоїть на позиції збереження середньовічного статус-кво. Так, професор Московської Духовної академії А.Осіпов в одному із своїх виступів назвав діяльність церкви з вирішення світсько-мирських проблем однією із найнебезпечніших внутрішніх хвороб православної церкви. "І саме небезпечне в ній, - наголошує він, - це її виправдання як необхідного етапу на шляху відродження Церкви" [Цит за.: Сладков А.

Совместимы ли монастырь и “высокие технологии” // Наука и религия.- 2003.- № 12.- С. 29].

Отже, постмодернізм зробив серйозний виклик традиційним конфесіям і, в першу чергу, християнству. “Якщо говорити у світовому масштабі, - наголошує митрополит Калузький і Боровський Климент, - то це дехристиянізація суспільства, втрата духовних цінностей і звернення до матеріального. Ці тенденції розповсюджуються у всьому світі засобом нових інформаційних технологій, які не мають перешкод, не знають кордонів і відстаней, але впливають на свідомість повсюди, де б вони не проживали. У всьому світі йде розмивання духовно-моральних устоїв, культури і способу життя історично християнських народів, які втрачають традиційну укоріненість в Євангелії. Всі вони нівелюються під впливом телекомунікаційних технологій, що насаджують ідеали, які чужі християнству” [Калужский и Боровский Климент митрополит. Главная задача – быть помощником Патриарха // Радонеж. Православное обозрение.- 2004.- № 6(147).- С. 3]. Щоправда, не всі християнські теологи так песимістично дивляться в майбутнє. Більш того, деякі з них упевнені в тому, що християнство може дати адекватну відповідь на виклики постмодернізму. “Кінець епохи модерну, - зазначає теолог Д.Вейз, - відкриває перед біблейськими християнами значні можливості. Однак, замість того, щоб сміливо зустріти умови постмодернізму, християнська частина здалася на милість постмодернізму...” [Вейз Д.Е. Времена постмодернизма.- М., 2002.- С. 215].

Зрозуміло, що не всі теологи згодні з таким висновком. Більшість з них вказують на те, що християнство в його конфесійних виявах має значний адаптаційний потенціал до нового світогляду. Вони нагадують, що християнство у свій час було сприйняте античним світом, швидко поширилося в греко-римському світі. В епоху Відродження воно виявило себе через протестантизм, а в епоху Просвітництва - через євангельське християнство. Нині, коли світогляд світової спільноти знову змінюється, перед християнством постало завдання розробити способи вираження себе в межах культури постмодернізму. “Надзвичайно великою силою християнства, - зазначає в цьому плані Р.Роуд, - завжди було його вміння нести служіння в різних культурах з різноманітними світоглядами, не втрачаючи при цьому власної суті. Я б сказав, що нам необхідно розглядати новий світогляд з стратегічної точки зору і запитати себе: як християнство може бути виражене в цій новій культурі без втрати своєї основопологаючої сутності” [Роуд Р.П. Христианство и постмодернизм, или какой будет Церковь III тысячелетия // Христианство.- 2002.- №6.- С. 14].

Християнські теологи головний недолік постмодернізму вбачають в тому, що він наполягає на визнанні рівноцінності існування всіх суспільних явищ, а відтак, і конфесій. Зрозуміло, що таке положення принципово не може влаштувати представників різних конфесій, оскільки кожна з них претендує на володіння абсолютною істиною. Наприклад, російсько-православне радіо “Радонеж” відверто заявляє, що “діалог любові з католиками неможливий, оскільки неможливим є діалог світла з пільмою” [Цит. за: Агентство релігійної інформації.- 2003.- № 12.- С. 10]. А католицька церква свою терпимість щодо єресі послідовників власної конфесії не переносить на течії протестантизму, оскільки не погоджується на включення їх до своєї структури. І таких прикладів можна навести дуже багато.

Загалом, постмодернізм виступає суттєвим чинником трансформації функціональної природи релігійного комплексу, оскільки він, з одного боку, слугує перегляду багатьох моментів віровчення, особливо християнського, спонукає адаптацію їх до умов життя сучасної людини. З іншого – сприяє переорієнтації функціональної ролі релігійного комплексу у суспільстві засобом включення у сферу власної діяльності економічних, політичних, правових, медико-біологічних, духовно-моральних, благодійницьких, екологічних та інших проблем. Зрозуміло, що цей процес не може мати однозначного характеру, оскільки вплив постмодернізму на різні релігії неоднаковий. Це пояснюється в першу чергу різною ступеню його поширення в суспільстві. Так, вплив постмодернізму об’єктивно набагато слабший в мусульманських країнах, ніж в європейських чи американських.

Постмодернізм, поглиблюючи процес переорієнтації з притаманних для релігії вертикальних відносин “Людина – Бог” до горизонтальних “Людина – Людина” тим самим об’єктивно впливає на зміст та форми функціонування релігійного комплексу. “Народжується, - констатує прот. Митрофан Зноско-Боровський, - “безбожна релігійність”, причому в наші дні це гниле дихання вразило не тільки протестантський світ, воно могутнім потоком проникає і в сферу римо-католицизму” [Митрофан Зноско-Боровский. прот. Сравнительное богословие. Православие, римо-католичество, протестантизм и сектанство.- М., 2003.- С. 7]. А це свідчить про те, що в більшості сучасних конфесійних системах релігійна лексика, символи, фразеологія й культові елементи використовуються для впровадження цілком земних завдань. Так, в умовах постмодернізму в культову систему може включатися й інаугурація президента держави, і поклоніння національним символам, і

вшанування видатних історичних осіб країни, місць знаменних подій, і проведення національних свят та ін.

Таким чином, постмодернізм як світоглядне явище суттєво впливає на характер функціонування релігії в суспільстві, оскільки сприяє:

- подальшому поглибленню процесу втрати трансцендентності людського існування через можливість суміщення у світогляді людини декількох, навіть протилежних картин світу;
- поширенню релігійного вільнодумства при одночасній втраті сліпої довіри до змісту віроповчальних конфесійних установок;
- розриву з християнськими цінностями як явищами європейського порядку, що зумовлює дехристиянізацію релігії;
- розвитку нового типу релігійності, в якій відсутнє поняття Бога, а також зростанню кількості віруючих поза церквою;
- розвитку “електронної церкви”, яка виступає фактором індивідуалізації релігійного життя особистості;
- переорієнтації віруючих з моральних цінностей на матеріальні;
- поширенню харизматичних культів, які мають чітко виражений оптимістичний характер.

“То ж епоха постмодерну, - слушно зазначає А.Колодний, - вимагає вивільнення від якихось стандартних, віками усталених форм боговшанування. Вона актуалізує питання творчого богомисля і богодіяння. Церква, якщо вона хоче бути “запрошеною”, має у відповідних формах відповідати на виклики часу” [Колодний А. Актуальні проблеми релігієзнавства в Україні.- 2004.- № 1(29).- С. 7]. Зрозуміло, що за умов постмодернізму об’єктивно поглиблюється процес урізноманітнення інституалізованих виявів релігійного життя. Цьому сприяє глобалізація інформаційних зв’язків, всезростаюча відкритість державних кордонів. Проте, як свідчить практика, зростання кількості релігійних течій часто супроводжується загостренням протистояння між ними, що не відповідає духу постмодернізму, оскільки він базується на принципах світоглядного плюралізму, толерантності взаємовідносин, позиції взаємозбагачення різних конфесійних деномінацій на основі зацікавлених зв’язків і діалогів між ними.

УНІВЕРСАЛІЗМ І ХАРАКТЕР РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЕТНОСІВ**

Проблема співвідношення універсалізму та націоналізму здавна є предметом наукових дискусій та соціальних домагань конфліктуючих соціальних груп. Певною мірою це і зрозуміло, оскільки практичний конфлікт між вселенським та національним в будь-якій світовій релігії існував завжди. “Ця суперечність – історична, – наголошує Л. Филлипович, – вона з’являється з їхньою появою. Традиційно вселенське і космополітичне в релігії протиставлялося помісному й етнічному, що пов’язано із походженням цих явищ” [Филлипович Л. Етнологія релігії.- К., 2000.- С. 74].

Для українства означена проблема не раз поставала як доленосна, а особливо в роки української революції (1917–1920), коли були здійснені важливі заходи щодо надання православно-церковному життю автокефального характеру. Саме тому не лише науковий інтерес, а й самі умови національного відродження стимулювали вивчення цього питання. Подібну ситуацію ми спостерігаємо й нині, а тому науково виправданим є звернення до праць діячів українського національного відродження початку ХХ ст. Головна теза їхніх студій – співвідношення в релігійному житті етнічної спільноти, яка сповідує світову релігію, тенденцій універсалізму та націоналізму. Останнє поняття не несе якогось політичного навантаження і у найзагальнішому розумінні означає те, яку роль у цій релігії посідає етнічний чинник (включно з Церквою) по відношенню до універсального змісту світової релігії. Варто зауважити, що й поняття “універсалізм” неоднозначно вживалося різними авторами: від традиційного розуміння як космополітизму (спільність догматики, позаетнічність та позадержавність віровчення, позачасовість та позапросторовість його віросповідних істин тощо) до його тлумачення як Абсолютних чи загальнолюдських цінностей, які в основі своїй є релігійними або ж постають у релігійній формі. Залежно від того, яким тому чи іншому досліднику бачилося відношення між універсалізмом і націоналізмом (що, як правило, вирішувалося на прикладі